

ЕВАКУАЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ МЕТАЛУРГІЙНИХ ПІДПРИЄМСТВ НА УРАЛ І ЇХ РЕЕВАКУАЦІЯ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

У статті показано роль і значення для здобуття перемоги у Великій Вітчизняній війні процесу функціонування металургійних підприємств евакуйованих з України на Урал. Висвітлена та важлива роль, яку вони відіграли у справі забезпечення радянської армії всім необхідним. Наведені приклади допомоги Уралу в реевакуації підприємств і відновленні, зруйнованих в роки війни економіки України.

Ключові слова: Урал, металургійні підприємства, евакуація.

В статье показана роль и значение для обеспечения победы в Великой Отечественной войне процесса функционирования металлургических предприятий эвакуированных с Украины на Урал. Показана та важная роль, которую они сыграли в деле обеспечения советской армии всем необходимым. Приведены примеры помощи Урала в реевакуации предприятий и восстановлении, разрушенных в годы войны экономики Украины.

Ключевые слова: Урал, металлургические предприятия, эвакуация.

The role and significance of metallurgic enterprises' functioning process evacuated from Ukraine to Ural in the guaranteeing the victory in WWI is shown in the article. That important role is shown, which they played in matters of provision the Soviet army with everything needed. Examples are given of the Ural helping in re-evacuation and restoration of the enterprises that were demolished during Ukraine economic war.

Key words: Ural, metallurgic enterprises, evacuation.

Прошло 65 років від дня Перемоги, однак тема Великої Вітчизняної війни була і буде ще довго актуальною для громадян країн, що взяли участь в цьому важкому випробуванні в історії людства. Для нині живучих це важливо з огляду на ту обставину, що неможливо стерти з пам'яті значення Перемоги. Дуже важливо знати яку ціну заплатили народи за перемогу над «коричневою чумою» німецького фашизму. Необхідно зберегти і донести до прийдешніх поколінь правду про ті часи.

Однією з важливих сторінок Великої Вітчизняної війни є хроніка трудового подвигу народів СРСР у тилу. Важливо відмітити маловідомі факти. Такий, як, масова евакуація українських підприємств на Урал. Ту роль, яку вони відіграли у справі переведення металургійних підприємств краю на воєнні рейки.

Не менш складним та важливим був процес реевакуації металургійних підприємств в Україну і та роль, яку відіграли металургійні підприємства Уралу для відновлення української металургії на завершальному етапі війни. Цим двом сюжетам присвячена дана розвідка.

Із самого початку війни прийшлося терміново вживати надзвичайних заходів з мобілізації всіх сил на відсіч агресору. В цьому контексті важливою була евакуація населення, обладнання і підприємств західних регіонів країни. Це була вимушена міра, яка відбувалася у надзвичайно складних умовах і потребувала значних зусиль. У результаті, на кінець 1941 року в тил було переміщено більше 10 млн. осіб і обладнання 1 523 підприємств. На початок 1942 року на Урал прибуло близько 1 660 тис. евакуйованих і обладнання 667 підприємств.

27 червня 1941 р. було прийнято постанову «Про порядок вивозу і розміщення людських контингентів і цінного майна». Таким чином, підприємства прифронтової зони евакуйовалися на Схід вже з перших днів війни. Туди ж, згідно наміченого плану організації комплексного військового виробництва перевозилися підприємства із інших регіонів, що не знаходилися в безпосередній зоні бойових дій. Перебазування окремих агрегатів і підприємств розпочалося і липні 1941 р. Зокрема, 2 липня 1942 року було вирішено перевести броньовий стан Жданівського заводу ім. Ілліча на Магнітогорський комбінат. У кінці

липня Держаний комітет оборони (ДКО) постановив припинити будівництво доменної печі № 4 на заводі «Запоріжсталь» і перевезти обладнання і металоконструкції на Ново-Тагільський завод для будівництва доменної печі № 3.

За вказівкою ДКО одним із перших серед великих промислових центрів України масову евакуацію заводів, наукових установ та інститутів розпочав Київ. Упродовж двох місяців із міста було відправлено на Схід 197 підприємств.

Про ситуацію, в якій відбувалася евакуація, до деякої міри можна судити при аналізі послань між Києвом та Москвою. 9 липня 1941 року. М. Хрущов направив на ім'я Г. Маленкова телеграму, в якій запропонував: «У зоні 100-150 км. від супротивника негайно приступити до знищення всіх комбайнів та інших машин... Трактори своїм ходом переганяти вглиб країни. Автомобілі, які не можуть бути використані частинами Червоної армії, підлягають негайному знищенню... У зоні 100-150 км. необхідно знищити все цінне обладнання на заводах, сховищах...».

Йому відповів Й. Сталін: «Ваші пропозиції мають на увазі негайне знищення всього цінного майна в зоні 100-150 км. від супротивника, незалежно від стану фронту. Такі заходи можуть деморалізувати населення, викликати невдоволення Радянською владою, дезінтегрувати тил Червоної армії і створити як в армії, так і серед населення настрій відходу відступу, замість прагнення дати відсіч ворогу. ДКО зобов'язує вас тільки у випадку відводу військ, в районі 70-верстної смуги від фронту застосовувати ці міри. Електростанції і заводи не підривати, але знімати всі ті цінні частини, без яких вони довго не зможуть діяти. Водогонів не підривати. Що стосується евакуації заводів далі від 70-верстної смуги, то цю евакуацію здійснити заздалегідь, вивозячи головним чином станки та інше найбільш цінне обладнання» [1, с. 54-55].

За оцінкою М. Симонова, в жовтні 1941 року розпочалася масова евакуація приблизно 65 % підприємств військово-промислових наркоматів. Масштабне переміщення в глибокий тил значної кількості людських ресурсів і виробничого потенціалу відразу стала однією з форм боротьби з ворогом. При цьому складностей і небезпек було придостатньо. Хронічно не вистачало рухомого складу, особливо вагонів. На місцях не поспішали їх вивантажувати – ні складських приміщень, ні укриття просто не було. Не було кранів для зняття із залізничних платформ важких станків і машин. Нерідко, місце вивантаження являло собою чисте поле або лісову галявину [2, с. 142]. Основною причиною затримки введення евакуйованого обладнання на місцях стала гостра нестача кваліфікованих кадрів. Наркомати при вивезенні обладнання не могли забезпечити евакуацію необхідної кількості робітників.

На початку 1942 року перша, найбільш потужна хвиля евакуації завершилася, що дозволило

краще організувати облік і працевлаштування. На 14 найбільших підприємствах Уралу – машинобудівних, металургійних, вугільних нараховувалося в 1941 р. 157 тис. персоналу, з яких 48 тис. (31 %) були евакуйовані робітники. На деяких заводах їх доля доходила до 50-75 % [3, с. 166]. Ці заводи піддавалися докорінній реконструкції за допомогою евакуйованих кадрів та обладнання. Фактично трудові колективи тут були створені заново. У першій половині 1942 року деякий вплив на цей процес здійснила часткова реевакуація трудящих у Центр, особливо в Москву, в другій половині – повторна евакуація з частини Донбасу, Північного Кавказу і Сталінграду.

Глибоке вторгнення німецько-фашистських військ, безперервне бомбування авіацією наших територій породили евакуацію у східні райони великої кількості промислових підприємств. Причому, прийшлося евакуйовувати не окремі підприємства, а майже всю військову промисловість. Прийшлося не тільки перемістити її на нові місця, але й заново її там сформувати, так як евакуація повністю розрушила всі існуючі виробничі зв'язки. Радянському Союзу в кінці кінців у 1941 – листопаді 1942 років прийшлося створювати в східних районах нову військово-промислову базу, яка забезпечила перемогу у війні.

У липні-листопаді 1941 року були евакуйовані промислові підприємства: в Поволжя – 226, Західний Сибір – 224, Східний Сибір – 78, Казахстан і Середню Азію – 308. Впродовж 1942 року на Урал були евакуйовані 788 заводів, у тому числі в Свердловську область – 212, Челябінську – 200, Пермську – 124, Оренбургську – 60, Башкирію – 172, Удмуртію – 20, що значно зміцнило військово-промисловий потенціал регіону. Влітку 1942 року, у зв'язку з проривом фашистських військ до Волги були евакуйовані у східні райони ще 150 заводів [4, с. 59].

У зв'язку з окупацією ворогом промислово розвинутих районів на заході країни, і евакуацією на схід військового потенціалу різко виросла питома вага Уралу у виробництві загальносоюзної продукції: в 1942 році на його долю приходилося 65,3 % чавуна, 56,1 % сталі, 58,2 % прокату, 50,6 % коксу, 89,3 % залізної руди, 40,4 % марганцю, 21,7 % вугілля, 100 % алюмінію, 31 % електроенергії [5, с. 100, 115, 140, 142, 144, 147, 161].

Уся промисловість Уралу була переведена на військові рейки. Регіон перетворився в одну з основних баз військової економіки СРСР. У газеті «Правда» від 1 березня 1943 р. йшлося: «Урал прийняв на свої могучі плечі головний тягар постачання Збройних Сил нашої країни». На Уралі була створена потужна база танкобудування. Евакуйований у Нижній Тагіл з Харкова танковий завод № 181, розпочав роботу на виробничих площах Уралвагонзаводу. До нього долучили обладнання московського станкобудівного заводу ім. Орджонікідзе і Жданівського броньового заводу. На заводі налагодили випуск танків Т-34.

Окрім того, на площах Уралмашу розмістили обладнання Іжорського, брянського «Червоного Профінтерну», київського «Більшовика» і організували випуск корпусів танків і башт танків Т-34, самохідних артилерійських установок. У результаті злиття Челябінського тракторного заводу з Ленінградським Кіровським і Харківським дизельмоторним був створений комбінат («Танкоград»), що випускав важкі танки «Климент Ворошилов» і «Йосип Сталін».

Зросла потужність Магнітогорського комбінату, Нижньотагільського, Чусовського, Златоустовського та інших металургійних заводів, Уральського алюмінієвого (м. Кам'янськ Уральський) і Солікамського магнієвого заводів, комбінату «Южуралнікель» (м. Орськ Оренбурзької обл.). В короткі терміни були добудовані: Челябінський і Чебаркульський металургійні, Богословський алюмінієвий, Міаський автомобільний, Челябінська і Солікамська ТЕЦ. У період війни на Уралі було введено в експлуатацію: 10 доменних, 28 маргєнівських, 9 електросталеплавильних печей, 2 бессемерівських конвектора, 9 прокатних станів, 11 коксових батарей, більше 100 шахт і вугільних розрізів [6, с. 4].

Виключно всі роботи вів Інститут електрозварювання Академії наук Української РСР під керівництвом академіка Є.О. Патона. Прибувши в евакуацію на Урал, науково-технічний персонал Інституту в 1942 році сконструював апарат для швидкісного автоматичного зварювання танкових корпусів і впровадив його у виробництво. Новий апарат прискорював продуктивність праці на зварювальних роботах у декілька раз і набагато збільшував міцність зварного шва. Зварювання за методом Є.О. Патона отримала в роки війни широке розповсюдження на танкових заводах Уралу. Радянським науковцям і танкобудівникам належить пріоритет у винаході та впровадженні у виробництво швидкісного автоматичного зварювання під флюсом. До кінця війни промисловість Німеччини не оволоділа цим методом. У США він появився тільки в 1944 році [7, с. 252].

Із визволенням окупованої території СРСР розпочався процес реєвакуації кадрів. На Уралі була проведена велика і трудомістка робота по їх заміщенню. На кінець 1943 року реєвакувалося близько 190 тис. робітників і службовців. Це стало серйозною допомогою визволеним районам. Прибулі кадри стали основою на базі якої розпочалося

відновлення трудових колективів реєвакуйованих підприємств.

Із визволенням окупованих територій надавалася допомога населенню. Промисловість Свердловської області в 1944 році передала підприємствам Донбасу 100 станків, 820 електромоторів, 1650 транспортерів тощо. Металурги м. Магнітогорська подарували підприємствам м. Макіївки 56 станків, 16 вагонів металу, 10 вагонів технічного і електротехнічного обладнання. У визволені промислові райони направлялися кваліфіковані робітники (в 1943 році в Донбас – 700 робітників-електромеханіків, 854 металурги, 200 залізничників). Гірники допомагали Криворізькому басейну, брали участь у відновленні Сталінграду [8, с. 76].

На початку 1943 р. на Уралі нараховувалося 165 млн. евакуйованих – 26,5 % з прибулих у східні райони Російської Федерації. Доля працездатних робітників була значно вищою (835 тис.) – 41,5 %, а робітників у промисловості (416 тис.) – 55 %. Якщо в Російській Радянській Федеративній Соціалістичній Республіці було працевлаштоване 45 % від всіх евакуйованих, то на Уралі – 47 %. Ці дані підтверджують те, що на Уралі знаходилася найбільш чисельна і кваліфікована частина евакуйованих робітників. Їх роль у зростанні трудових ресурсів краю була значно вищою ніж в інших регіонах республіки.

До 1943 року відбувся перерозподіл трудових ресурсів між регіонами країни. В промисловості питома вага Уралу досягла 17,5 % (у вугільній – 28 %, в чорній металургії – 46 %, в будівництві – 23,5 %) [9, с. 167].

Загалом, до 1945 року в західні і центральні райони з Уралу виїхало до 84 % всіх евакуйованих. Поруч з іншими заходами, це сприяло більш швидкому зростанню чисельності робітників і службовців в цих регіонах та перерозподілу на їх користь трудових ресурсів. У 1945 році на їх долю приходилося 51,6 % всіх робітників та службовців, тоді як на східні регіони – 48,4 % [3, с. 167]. Урал давав 40 % всієї воєнної продукції країни, в тому числі виробляв 70 % від всіх танків: середніх – 60 %, важких – 100 % [5, с. 169,171, 177,181]. У роки війни регіон перетворився в справжню кузню зброї, «опору держави», і в цьому був внесок евакуйованих із західних регіонів СРСР радянських громадян, в тому числі і тих, хто приїхав з України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Белоусов Р. Экономическая история России: XX век. – Кн. IV. Экономика России в условиях «горячей» и «холодной» войн. – М., 2004.
2. Симонов Н. Военно-промышленный комплекс СССР в 1920-1950 гг. – М., 1998.
3. Сафронов А.А. Перераспределение трудовых ресурсов между западными регионами страны и Уралом в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) // Урал в Великой Отечественной войне. 1941-1945 гг. – Екатеринбург, 1995.
4. Гаврилов Д.В. Уральский тыл в Великой Отечественной войне: геополитический аспект // Урал в Великой Отечественной войне. 1941-1945 гг. – Екатеринбург, 1995.
5. Антуфьев А.А. Уральская промышленность накануне и в годы Великой Отечественной войны. – Екатеринбург, 1992.

6. Урал ковал победу. – Челябинск, 1993.
7. Патон Е.О. Воспоминания. – М., 1958.
8. Дементьев И.В. Вклад горнорудного Урала в великую победу // Урал в Великой Отечественной войне. 1941-1945 гг., Екатеринбург, 1995.

РЕЦЕНЗЕНТ: д.і.н., професор **Г.В. Боряк**; д.і.н., професор **Ю.В. Котляр**

© В.В. Запарій, 2010

Стаття надійшла до редакції 30.03.2010